

СЕКЦІЯ 6. МЕДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 616.853-052

ЩОДО ПСИХОЛОГІЧНОЇ АРГУМЕНТАЦІЇ ПРАВОВИХ НОРМ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

Завязкіна Н.В., к. психол. н.,
доцент кафедри психодіагностики та клінічної психології
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

У роботі надано психологічний аналіз проблемного поля правових норм у цивільному процесі. Зроблено акцент на тому, що правовий статус особистості складається з суб'єктивних прав, особистісної свободи, процесуальної правосуб'єктності, обов'язків, законних інтересів, що робить вибрану тему особливо актуальною. Доведено, що без урахування сучасного психологічного знання неможливе розуміння сутності досліджуваних правових норм.

Ключові слова: психологічний аналіз, правова норма, суб'єктивні права, психічні аномалії, психологічні аспекти, цивільний процес.

В работе предоставлен психологический анализ проблемного поля правовых норм в гражданском процессе. Сделан акцент на том, что правовой статус личности состоит из субъективных прав, личностной свободы, процессуальной правосубъектности, обязанностей, законных интересов, что делает выбранную тему особенно актуальной. Доказано, что без учета современного психологического знания невозможно понимание сущности изучаемых правовых норм.

Ключевые слова: психологический анализ, правовая норма, субъективные права, психические аномалии, психологические аспекты, гражданский процесс.

Zavyazkina N.V. IN RELATION TO PSYCHOLOGICAL ARGUMENTATION OF LEGAL NORMS IN CIVIL PROCEDURE

The article is devoted to the psychological analysis of the problem field of legal norms in civil procedure. It is accentuated, that legal status of personality consists of equitable rights, personal freedom, judicial personhood, duties, legal interests that does the chosen theme especially actual. It is well-proven that without the modern psychological knowledge understanding of essence of the studied legal norms is impossible.

Key words: psychological analysis, legal norm, equitable rights, psychical anomalies, psychological aspects, civil procedure.

Постановка проблеми. Проблема психічних девіацій особистості стосується багатьох сфер суспільного життя: економічної, соціальної, медичної, правової. В наш час спостерігається підвищений інтерес фахівців до дослідження проявів психічних відхилень, оскільки в усіх країнах світу відмічено зростання кількості психічних захворювань і поглиблення несприятливих тенденцій у їх епідеміології. Психічне здоров'я, що розглядається як широке міждисциплінарне поняття, характеризується центральною властивістю індивіда щодо усвідомлення себе як суб'єкта, взаємодіючого з навколишнім світом. Актуальність проблеми обумовлена необхідністю виділення чітких критеріїв, які враховують психологічні та соціальні характеристики, задля грамотного вирішення питання щодо дієздатності хворого без дискримінації його прав. Норми, які передбачають обмеження дієздатності громадян, що страждають на психічні розлади, існують в

цивільному законодавстві багатьох країн і при цьому тривалий час успішно застосовуються на практиці [1].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогоднішній день в багатьох країнах світу удосконалюють та по-різному розглядають питання правових норм у цивільному процесі. Відповідно до цивільного законодавства Швейцарії дієздатністю володіє всякий повнолітній, що знаходиться у «здоровому умі», тобто той, хто не позбавлений здатності через малолітство, внаслідок душевної хвороби або слабоумства «діяти розумно». Також недієздатними є особи, які знаходяться під опікою.

У сучасному англійському цивільному праві психічно хворі і слабоумні можуть бути визнані судом недієздатними і над ними встановлюється опіка. Розмежування між психічною хворобою і слабоумством майже не проводиться.

Відповідно до Цивільного кодексу Німеччини може бути оголошеним недієздат-

ним той, хто внаслідок душевної хвороби або слабоумства не може займатися своїми справами. Волевиявлення недієздатної особи, а також зроблене у несвідомому стані чи у стані тимчасового розладу душевної діяльності – мізерне. Також у німецькому законодавстві вважаються недійсними заповіді тих осіб, які внаслідок порушення психічної діяльності, порушення свідомості або внаслідок слабоумства були нездатні розуміти значення цивільного акту, що складається, та його наслідки.

У Польщі не є дієздатними особи, які не досягли 13 років, а особа, якій виповнилося 13 років, може бути повністю позбавлена дієздатності, якщо вона внаслідок душевної хвороби, розумової недорозвиненості, алкоголізму або наркоманії не в стані керувати своєю поведінкою. Над такими особами встановлюється опіка. В такому разі угода, здійснена недієздатною особою, визнається недійсною. Повнолітня особа може бути частково позбавлена дієздатності внаслідок таких розладів, коли стан цієї особи не дає достатніх підстав для повного позбавлення дієздатності, проте особа потребує допомоги у веденні своїх справ. Над особою, частково позбавленою дієздатності, встановлюється опікування.

Згідно з болгарським цивільним законодавством особи старші 14 років, які через слабоумство, душевну хворобу або фізичні вади не здатні піклуватися про себе, ставляться «під повну заборону» і стають недієздатними. Такі особи, що досягли 18 років, якщо їх стан не настільки важкий, щоб ставити їх «під повну заборону», ставляться «під часткову заборону». Вони діють зі згоди своїх опікунів, проте можуть укладати звичайні дрібні угоди для задоволення власних поточних потреб і розпоряджатися тим, що вони заробили своїм трудом.

Цивільний закон Австрії розмежовує поняття «безумство» і «слабоумство», а також вимагає, крім встановлення діагнозу психічного захворювання, визначення його ступеню. Особа, визнана психічно хворою, неспроможна робити будь-які пропозиції або давати згоду на прийняття складених, навіть в її користь, зобов'язань.

У Франції позбавлення дієздатності відбувається ступінчасто. Так, суд може визнати психічно хворого недієздатним з встановленням над ним опіки з виключенням можливості хворого користуватися своїми громадянськими правами. Якщо психічна діяльність хворих змінена не настільки значно, суд визнає їх обмежено дієздатними і призначає радника. Суд може призначити «тимчасового адміністратора» над психічно хворим у випадках, коли хвороба

має тенденцію до зворотного розвитку. Він може деякий період здійснювати опіку над майном хворого і піклуватися про його лікування.

В Італії повнолітні особи, які внаслідок хронічного захворювання не можуть вести свої справи, визнаються судом недієздатними. Обмежено дієздатними визнаються особи, які страждають на «нетяжку» душевну хворобу та над ними запроваджується піклування.

У США дієздатність визначається на підставі здатності особи до розумних суджень. Діагноз психічного захворювання сам по собі не означає, що хворий є недієздатний. Психічне захворювання може обумовити порушення суджень (критики), але тільки у певній, специфічній області, яка вражена патологічним процесом. Особа, що визнана недієздатною, не може укладати угоди, вступати до шлюбу, починати процес розірвання шлюбу, керувати машиною, відповідати за своє майно. Суд, як правило, в такому разі призначає особу, яка буде захищати права хворого [2; 3; 4].

Російське законодавство також містить елемент істотності: обмеження дієздатності громадянина у зв'язку з психічним розладом можливо лише тоді, коли він може розуміти значення своїх дій або керувати ними не інакше як за допомогою іншої особи. Якщо громадянин і за допомогою іншої особи не в змозі розуміти значення своїх дій або керувати ними, він має бути визнаний недієздатним. І навпаки, якщо громадянин навіть за наявності у нього психічного розладу без допомоги іншої особи може розуміти значення своїх дій або керувати ними, його дієздатність повинна залишитися в недоторканості [5].

Таким чином, можна констатувати, що загальними положеннями для законодавств різних держав є такі:

– у багатьох державах існує поняття обмеженої чи часткової недієздатності, коли людина при нетяжкій психічній хворобі, алкоголізмі, наркоманії обмежується у своїх правах і потребує допомоги при веденні своїх справ. Таким особам обмежуються деякі права (в першу чергу, це можливість укладання угод, договорів без узгодження з піклувальником, окрім незначних побутових), використання яких без допомоги може завдати шкоди психічно хворому;

– психічне (душевне) захворювання (розлад) і слабоумство може бути показанням для визнання особи недієздатною. Це право надається тільки суду;

– не всяке психічне захворювання позбавляє громадянина дієздатності і спричиняє необхідність у призначенні над ним

опіки. Таким чином, існує можливість обмежити дієздатність хворого без повної дискримінації його прав [6; 7].

Особливе місце займає питання кримінальної відповідальності недієздатних громадян. Деякі фахівці дотримуються думки, що відсутність дієздатності для учасника кримінально-процесуальних відносин має різні наслідки. Якщо недієздатним є потерпілий, то його інтереси представляє законний представник. Якщо недієздатною є особа, що вчинила суспільно небезпечне діяння, то вона звільняється від кримінальної відповідальності. Встановлення кримінально-процесуальної дієздатності має бути обов'язковим в кримінальному судочинстві [6]. Л.Г. Тат'яніна вважає, що до осіб, які не мають кримінально-процесуальної дієздатності, повинні відноситися малолітні, а також особи, визнані судом недієздатними. У кримінальному процесі не можуть самостійно представляти свої інтереси особи старечого віку і довгожителі незалежно від того, визнані вони недієздатними або ні, а також особи, що перенесли сильні стреси, важкі соматичні захворювання, мають дефекти органів, що сприяють отриманню інформації (слух, зір).

Постановка завдання. Мета статті – огляд теоретичних та методологічних основ правових норм у цивільному процесі з психологічної точки зору, з урахуванням основних прав людини та історичних підходів у різних країнах світу.

Виклад основного матеріалу дослідження. В останні роки відзначається прогресуюче збільшення кількості судово-психіатричних експертиз у цивільному процесі. Особливого значення при їх проведенні набуває використання сучасних методів психологічних досліджень [9, 10, 11]. За останніми даними найбільш ранній вік позбавлення дієздатності виявлений в осіб з розумовою відсталістю глибокого ступеню ($23,6 \pm 1,6$ років), найпізніший – у хворих з судинною деменцією ($77,1 \pm 0,5$ років). Самотніх хворих серед недієздатних осіб, що не мають опікуна, тривалий час знаходяться в психіатричному стаціонарі, в 5 разів більше, ніж в групі диспансерного спостереження (61,2% і 12,0% відповідно). Також встановлено, що психічно хворі, визнані недієздатними до здійснення суспільно небезпечного діяння, представляють громадську небезпеку в 6,75 разів рідше, ніж особи, позбавлені дієздатності після здійснення суспільно небезпечного діяння.

Поняття дієздатності, обмеженої дієздатності, недієздатності пов'язані з основними правами людини. У правовий статус особистості включаються процесу-

альна правосуб'єктність, суб'єктивні права, особисті свободи, суб'єктивні обов'язки, законні інтереси [8]. У складі правосуб'єктності виділяється правоздатність і дієздатність. Правоздатність – це обумовлена правом здатність особистості мати суб'єктивні юридичні права і обов'язки, тобто бути учасником правовідносин. Дієздатність – це обумовлена правом здатність своїми власними діями придбавати суб'єктивні права і обов'язки, здійснювати і припиняти їх. Дієздатність передбачає свідому діяльність особи, володіння нею свідомою і самостійною волею, тобто здатність бажати настання певних наслідків, віддавати повний звіт у своїх діях і керувати ними. Керування діями знаходить свій прояв у спроможності фізичної особи своєю волею вирішувати питання про здійснення певних дій чи утримання від цього з урахуванням усіх обставин, що мають місце в конкретній життєвій ситуації. Відсутність хоча б одного цих з елементів є підставою для визнання особи недієздатною.

Різновидом дієздатності є деліктоздатність – здатність особи нести юридичну відповідальність за скоєні правопорушення, що слідує з норм права. Наявність правоздатності визначає можливість особистості бути учасником правовідносин, у тому числі кримінально-процесуальних. Поняття дієздатності і недієздатності розглядається стосовно цивільного законодавства.

Вольові психічні процеси разом з пізнавальними і емоційними процесами у своїй сукупності визначають психіку як вищу форму свідомості. Тому в психологічному значенні суб'єкт права повинен мати свідомість, у тому числі і волю, тобто свідомий характер діяльності людини проявляється через його вольові дії. У зв'язку з цим критерій недієздатності, сформульований як нездатність розуміти значення своїх дій і (або) керувати ними, оцінюють саме як психологічний критерій, що означає нездатність особи усвідомлювати свої дії тільки у момент здійснення досліджуваної експертами ситуації, але не свідчить про відсутність свідомості взагалі.

Поняття «обмежена дієздатність» є складовою поняття «дієздатність» і в експертній практиці аналізується після експертного рішення щодо здатності особи усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними, коли є дані, що ця здатність була істотно обмежена наявним психічним розладом. Медичним критерієм обмеженої дієздатності (стосовно особи, що досягла повноліття) є психічний розлад непсихотичного рівня, а психологічним критерієм – здатність усвідомлювати значення своїх дій

та/або керувати ними, що істотно обмежена ним. Так, суд може обмежити цивільну дієздатність фізичної особи, якщо вона страждає на психічний розлад, який істотно впливає на її здатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними, тобто український законодавець вказує на необхідність встановити істотність впливу психічного розладу на здатність фізичної особи розуміти значення своїх дій і (або) керівництва ними [5; 7]. Також суд може обмежити цивільну дієздатність фізичної особи, якщо вона зловживає спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами тощо і тим ставить себе чи свою сім'ю, а також інших осіб, яких вона за законом зобов'язана утримувати, у скрутне матеріальне становище [1; 11].

Т.Б. Дмитрієвою та Ф.С. Сауфановим (2005) визначено, що в основі нездатності громадянина розуміти значення своїх дій або керувати ними при здійсненні угоди лежить порушення здатності до усвідомленого прийняття рішення і його виконання, що вимагає аналізу особливостей психічного стану особи і динаміки його мотивації здійснення угоди, яка може бути порушена в різних ланках. В основі помилки відносно природи угоди лежить порушення розуміння сутності угоди внаслідок помилкового сприйняття і смислової оцінки ситуації, які можуть визначатися індивідуально-психологічними особливостями (у т. ч. обумовленими психічним розладом), сенсорними дефектами, особливим психічним станом [12].

А.Л. Южанінова зі співавторами стверджує, що для судової експертно-психологічної кваліфікації дій як здійснених людиною, що усвідомлює і розуміє їх значення, потрібна наявність чотирьох критеріїв: 1) усвідомлення і розуміння умов ситуації; 2) усвідомлення і розуміння фактичного змісту здійснених дій; 3) усвідомлення і розуміння об'єктивного характеру і значення цих дій; 4) усвідомлення і розуміння особового сенсу власних дій (їх цілей і мотивів, стосунків власних мотивів і цілей з мотивами і цілями інших людей, а також наслідків зроблених дій). Порушення одного з чотирьох рівнів дозволяє зробити висновок про нездатність людини в повній мірі віддавати звіт своїм діям, розуміти їх значення. Порушення двох і більше рівнів свідчать про нездатність підекспертного усвідомлювати значення власних дій. Експертний висновок про здатність суб'єкта до керівництва своїми діями можливий при встановленні мотивосообразності та доцільності здійснюваних ним вчинків в юридично значимій ситуації [13].

Висновки та перспективи подальших розвідок. Судово-психіатрична експертиза в цивільному процесі досить неоднорідна і має значні відмінності за різними категоріями цивільних справ. Експертиза, спрямована на визначення дієздатності громадян, проводиться на основі оцінки психічного розладу особи з урахуванням його можливості планомірної розсудливої діяльності і на момент огляду, і на досить тривалий період. Це обумовлює необхідність прогностичної оцінки стабільності психічного стану в майбутньому, що на сьогоднішній день практично неможливе без використання професійних психологічних знань. Психічні розлади, пов'язані або не пов'язані з психічним захворюванням; межові розлади, ознаки інфантилізму, аномалії особистісного розвитку та інші порушення, що характеризуються недорозвиненням інтелекту, обмеженим кругозором, недостатньою сформованістю мотиваційно-вольової і ціннісної сфер, можуть обумовлювати неможливість сприймати змістовну сторону подій, їх внутрішній сенс, та відповісти на ці запитання можливо лише з грамотним використанням існуючих психологічних підходів. В основі індивідуальності людини лежать різні властивості, які й дозволяють говорити про конкретну особистість. Вступаючи у громадські стосунки, особистість проявляє себе через поєднання психологічних особливостей. Тому індивідуальні властивості, активність індивіда виступають визначальними в поведінці людини. Збереження дієздатності особи з психічними розладами визначається її здатністю здійснювати регуляцію своєї поведінки, незважаючи на хворобу, навіть на зниженому рівні життєдіяльності. Пошук підходів до експертної оцінки усвідомлення і регуляції юридично значимої поведінки особами, що страждають на психічні розлади, повинні здійснюватися із залученням психологічних засад.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Шодонова М.Э. Основания ограничения гражданской дееспособности физических лиц / М.Э. Шодонова // Юрист. – 2012. – № 18. – С. 44–48.
2. Французский гражданский кодекс // перевод с французского А.А. Жукова, Г.А. Пашковской ; науч. ред. Д.Г. Лавров. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. – 101 с.
3. Гражданский кодекс Квебека / науч. ред. О.М. Козырь, А.А.Маковска. – М. : Статут, 1999. – 472 с.
4. Всеобщий гражданский кодекс Австрии – Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch / пер. с нем. С.С. Маслова. – М. : Инфотропик Медиа, 2011. – 264 с.
5. Шепель Т.В. Деликт и психическое расстройство: цивилистический аспект : автореф. дисс. ... докт. юрид.

наук : спец. 12.00.03 «Гражданское право; предпринимательское право; семейное право; международное частное право» / Т.В. Шепель. – Томск, 2006. – 42 с.

6. Иванова Л.Я. Гражданская правосубъектность лиц, страдающих психическим расстройством : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Гражданское право; предпринимательское право; семейное право; международное частное право» / Л.Я. Иванова. – Екатеринбург, 1993. – 19 с.

7. Цивільний кодекс України: чинне законодавство зі змінами та доповненнями станом на 10 жовтня 2012 р. (офіційний текст). – К. : Паливода А.В., 2012. – 380с.

8. Секераж Т.Н. Теоретические и методические основы диагностики «порока воли» в судебной психологической экспертизе : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук / Т.Н. Секераж. – М., 2004. – 14 с.

9. Новые направления судебно-психологической экспертизы / [О.Д. Ситковская, Л.П. Коньшева,

М.М. Коченов]. – М. : ООО Издательство «Юрлитинформ», 2000 – 160 с.

10. Коченов М.М. Судебно-психологическая экспертиза: теория и практика. Избранные труды / М.М. Коченов. – М. : Генезис, 2010. – 352 с.

11. Шинаев Н.Н. Роль медико-психологических методов в комплексном лечении пограничных психических расстройств / Н.Н. Шинаев, Р.Г. Акжигитов, Е.В. Небольсина // Российский психиатрический журнал. – 2003 – № 2. – С. 69–74.

12. Медицинская и судебная психология / [Т.Б. Дмитриева, Ф.С. Сафуанов, Е.И. Сулимовская и др.] ; под общ. ред. Т.Б. Дмитриевой, Ф.С. Сафуанова. – 2-е изд. – М. : Генезис, 2005. – 606с.

13. Южанинова А.Л. Некоторые особенности производства судебно-психологической экспертизы в гражданском судопроизводстве / А.Л. Южанинова, В.Ф. Енгальчев // Среднерусский вестник общественных наук. – 2007. – № 2 (3). – С. 36–39.